

अध्ययन- अध्यापन प्रक्रियेच्या विकासासाठी आधुनिक अध्यापनशास्त्राचा उपयोग

श्री. काळोगे संजय पंढरीनाथ,

एम.एम., एम.एड.,

प्राचार्य,

अध्यापक विद्यालय, नांदगांव.

प्रास्ताविक :-

अध्यापनशास्त्राला प्रामुख्याने अध्यापनाची पद्धती असे म्हणतात. अशी पद्धती की ज्यामध्ये अध्यापनाच्या आणि कार्यवाहीचा समावेश होतो. या संकल्पनेनुसार शिक्षण आणि कृती, ज्ञान आणि कौशल्य मिळविण्याच्या उद्देशाने अनुदेशीत केलेले उपक्रम होय. अध्यापनशास्त्र हे शिक्षणाचे अंग असून त्यात कला व शास्त्राचा विचार केला जातो. अध्यापनशास्त्रातून प्रामुख्याने विद्यार्थ्यांमध्ये ज्ञानाबरोबर कौशल्ये विकसित करून त्यांच्या जीवनातील कुठल्याही बाबींकडे बघण्याचा दृष्टीकोन विकसित करणे होय.

शिक्षणक्षेत्रात आज प्रामुख्याने काही नवनवीन विचार, नवप्रवाह पाहण्यास मिळतात जसे की, सहकार्यात्मक अध्ययन, सहयोगी अध्ययन, वैयक्तिक अध्ययन, आंतरवैयक्तिक अध्ययन इ. होय. पारंपारिक अध्यापन पद्धती ज्यांचा भर प्रामुख्याने शिक्षकावर होता म्हणजेच शिक्षक केंद्रित अध्यापन पद्धती आज काळाच्या ओघात मागे पडत आहे. किंबहुना तसे होणे काळाची गरज आहे. अध्यापन शास्त्रातून विद्यार्थ्यांना जीवन जगण्यास योग्य असे अध्ययन अनुभव देणे क्रमप्राप्त ठरते. प्रत्येक अध्ययनार्थ्यांने यामधून कौशल्य प्राप्त करून स्वतःचा सकारात्मक दृष्टीकोन विकसित करून जीवन जगण्याचे कौशल्य आत्मसात करावे. दुसऱ्या शब्दात शिक्षकाने विद्यार्थ्यांना सामाजिक आणि सार्वत्रिक जीवनात जगण्याचे कौशल्य शिकविले पाहिजे. तसेच बदलत्या वातावरणात परिस्थितीत कृतिशील प्रभावी सहभागी होण्यास प्रवृत्त करणे हेच शिक्षकाने अध्यापन शास्त्रातून साध्य केले पाहिजे. अध्यापन शास्त्रातून आजीवन जगण्याची कला भविष्याची तयारी, जीवनातील समस्या सोडविण्यासाठी कायम तयारी. येणाऱ्या प्रसंगाना सामोरे जाण्याची तयारी. ताणतणावाचे व्यवस्थपन करण्याचे कौशल्य विकसित करणे अपेक्षित आहे.

अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेच्या विकासासाठी अध्यापनशास्त्राचा उपयोग.

अध्यापनशास्त्रात सांगितलेल्या खालील बाबींचा अध्ययन अध्यापनात समावेश केल्यास अध्ययन अध्यापन

प्रक्रियेचा विकास झाल्याशिवाय रहाणार नाही.

1) अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेत विद्यार्थी सहभाग :-

विद्यार्थ्यांचे अध्ययन फक्त डोळ्यांनी बघून होत नाही. तसे वर्गात जाऊन बसल्याने वा शिक्षकाने शिकविलेले ऐकत राहिल्याने अध्ययन होत नाही. अध्ययन म्हणजे ऐकलेले लक्षात ठेवणे त्यावरील प्रश्नांची विचारपूर्वक उत्तरे देणे व चर्चा करणे, अध्ययनावर लिहीणे, अध्ययन झालेल्या भागाचे उपयोजन करणे होय. आज पूर्वी सारखे गुरुगृही जाऊन गुरुमुखाद्वारे उच्चार ऐकणे व उच्चार करणे ही पद्धत कालबाह्य झाली आहे. तर विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेतील सहभाग, गुंतवणूक सक्रिय व्यस्तता ही एक नवीन संकल्पना मानली जाते. विद्यार्थ्यांने नुसते ऐकण्याचे काम न करता कृतीतून अध्ययन करावे हे अपेक्षित आहे. त्याने अध्ययन अध्यापन पद्धतीत वाचन, लेखन, चर्चा करावी. प्रश्नांची विचारपूर्वक उत्तरे देऊन समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न करावा. विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेतील सहभागामुळे विद्यार्थी अध्ययनाची उच्च पातळी सहज गाठू शकतो. अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेतील विद्यार्थी सहभाग हा वर्गातील प्रक्रियेत महत्त्वाचा आहेच तर तो विद्यार्थ्यांला भावी आयुष्यात देखील दिशादर्शक ठरतो.

2) माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा अध्ययन अध्यापनात वापर :-

21 व्या शतकात शिक्षण क्षेत्रात माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर करणे काळाची गरज आहे, कारण हे शतक ज्ञानात्मक माहिती मिळविण्याचे शतक आहे असे म्हटले तर ते वावगे ठरू नये उपलब्ध माहितीचे आदान प्रदान करण्यासाठी आज बाजारात वेगवेगळी माध्यमे उपलब्ध आहेत. माहितीचे आदान प्रदान केल्याने शिक्षणातील दर्जा सुधारण्यास मदत होते. माहिती देण्याच्या व घेण्याच्या प्रक्रियेला आपण संप्रेषण म्हणतो. अशी माहिती मिळविण्यासाठी दूरध्वनी, दूरदर्शन, मोबाईल, आकाशवाणी, दृकश्राव्य साधने, इंटरनेट, टेलीकॉन्फरन्स, फॅक्स या सर्व साधनांचा उपयोग केला जात आहे. शिक्षण क्षेत्रात प्रगतीसाठी या साधना बरोबरच "एज्यूसॅट" उपग्रह अवकाशात सोडला आहे. विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनासाठी व शिक्षकांच्या अध्यापनासाठी माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा उपयोग मोठ्या प्रमाणात होतो. विद्यार्थी आज कम्प्यूटर, लॅपटॉप चा वापर करून विविध विषयांच्या सी.डी., डी.व्ही.डी. पाहून अध्ययन करू शकतो. तर संगणक सहाय्यित अध्यापन आज प्रभावी ठरत आहे. शिक्षक इंटरनेट वरून विविध माहिती संकलित करून विद्यार्थ्यांसमोर तो प्रभावीपणे मांडू शकतो. त्यामुळे इतर दृकश्राव्य साधने वापरावयाची गरज भासत नाही. विद्यार्थ्यांचे भवितव्य चार भिंतींच्या आत घडते असे म्हणतात. मात्र ही संकल्पना कालबाह्य ठरत आहे. चार भिंतींच्या बाहेर राहून सुद्धा विद्यार्थी ज्ञान ग्रहण करीत आहे. ग्रंथालयात जाऊन विविध

ग्रंथ व विश्वकोश हाताळण्याची त्याला गरज राहिली नाही. कारण त्यात हवी ती माहिती तो इंटरनेट वरून मिळवतो. ICT अध्यापनामुळे विद्यार्थी शिक्षक आंतरक्रिया प्रभाविपणे होत आहे. शिक्षक व विद्यार्थ्यांना स्वयंअध्ययनाची गोडी होऊन अद्ययावत माहिती प्राप्त होते. थोडक्यात विद्यार्थी-शिक्षक व अध्ययन अध्यापनासाठी माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचे शिक्षण खूप महत्त्वाचे आहे.

3) अध्ययन अध्यापनात विद्यार्थ्यांचा आशयविषयी मत देण्याचा अधिकार:-

शिक्षण प्रक्रियेचा विचार करता विद्यार्थी हा महत्त्वाचा घटक शाळेतील सर्व घटकांचा विचार करता जवळजवळ 90 ते 95% विद्यार्थी संख्या असते. व इतर घटक 5 ते 10% असतात. जर शाळेच्या व विद्यार्थ्यांच्या हितासाठी एखाद्या बाबीमध्ये विद्यार्थी मत जाणून घेतले नाही तर ते लोकशाहीला घातक ठरेल.

आज अध्यापनापेक्षा अध्ययनाला अधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. प्रगत अध्यापनशास्त्रात विद्यार्थ्यांचे अध्ययन होतांना त्याला निर्माण होणाऱ्या शंका आशयविषयी मत देण्याचा अधिकार शिक्षकांनी त्याला दिला पाहिजे. अध्यापनात शिक्षक बऱ्याच वेळा विद्यार्थ्यांना येणाऱ्या शंका समजावून न घेता आपले अध्यापन सुरु ठेवतो. परिणामी विद्यार्थ्यांच्या शंका अनुत्तीर्ण राहतात. त्यामुळे अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेत विद्यार्थ्यांचे आशयविषयी मत त्यांच्या भावना महत्त्वाच्या आहे.

थोडक्यात विद्यार्थ्यांचे मत हे शाळेच्या सुधारणेत एक यशस्वी स्तंभ म्हणून गणला जातो. त्यामुळे विद्यार्थी एक संशोधक, एक अभ्यासू नेतृत्व, प्रभावी विचारकर्ता, योग्य निर्णय घेणारा, आदर्श व्यक्तिमत्त्व, परिस्थितीवर नियंत्रण ठेवणारा म्हणून तयार होतो व त्याच्या स्वतःच्या गुणवत्तेसाठी विद्यार्थी मत उपयुक्त ठरते.

4) टिकात्मक अध्यापन :-

टिकात्मक अध्यापनात शिक्षक एखादा घटक विषया बाहेर जाऊन शिकवतात उदा. विज्ञानाच्या शिक्षकांनी जर हवा हा घटक शिकवितांना हवेचा उपयोग फक्त मानवास श्वास घेण्यासाठी होतो ऐवढे सांगून चालणार नाही तर हवेवर चालणारे यंत्र मोठमोठे प्रकल्प (पवनचक्कीद्वारे वीजनिर्मिती) हे सांगणे महत्त्वाचे ठरते. टिकात्मक अध्यापन हे एक शैक्षणिक तत्त्वज्ञान आहे.

टिकात्मक अध्यापनामुळे विद्यार्थ्यांचे अध्ययन सुकर होऊन विद्यार्थी शिक्षकांच्या आशयविषयापेक्षा अधिक ज्ञानार्जन करू शकतो. विद्यार्थ्यांना नाविन्यपूर्ण विचार करण्याची सवय लागते तसेच त्याला एखाद्या घटकावर विविध अंगाणी विचार करण्याची सवय लागते. तसेच गटागटातून चर्चेतून विद्यार्थ्यांला मथनाची सवय लागते.

5) विविधता / भेद / फरक :-

विविधता ही एक अध्यापनशास्त्रातील कार्यनिती आहे. वर्ग अध्ययनात असणाऱ्या मुख्य घटकांमध्ये विद्यार्थ्यांचा समावेश असतो. वर्गातील सर्व विद्यार्थ्यांच्या क्षमता व गुण सारख्या नसतात. प्रत्येकाच्या क्षमता व गुणांमध्ये वैविधता आढळते. या सर्व बाबींचा विचार शिक्षकाला अध्यापन करतांना किंवा करण्यापूर्वी करावा लागतो. विद्यार्थी अध्ययन क्षमता लक्षात घेऊन वेगवेगळ्या पद्धतीने अध्यापन केले तर ते त्यांना आकलन होण्यास सोपे जाते.

विविधता म्हणजे अध्यापनाची अशी मांडणी होय की, ज्यायोगे विद्यार्थ्यांचे अध्ययन परिणामकारक होईल.

अध्यापनात शिक्षकाला विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन क्षमता लक्षात येतात. अशावेळी विद्यार्थ्यांना वेगवेगळ्या पद्धतीचे अध्यापन केल्याने विद्यार्थ्यांचे अध्ययन सोपे होण्यास मदत होते. विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनाच्या क्षमता वाढविण्यासाठी विद्यार्थ्यांमध्ये फरक / वेगळे करून शिकविणे केव्हाही प्रभावी. वर्गात विविध अध्ययन क्षमता असलेले विद्यार्थी असतात. त्यांना त्यांचे पद्धतीने अध्यापन करणे आवश्यक ठरते.

थोडक्यात सर्वच विद्यार्थी समान बुद्धिमत्तेचे नसतात, काही कुशाग्र, काही सृजनशील तर काही सामान्य बुद्धिमत्तेचे असतात. अशा वेगवेगळ्या क्षमता असणाऱ्या विद्यार्थ्यांची क्षमता ओळखून त्यांना अध्यापन करणे आवश्यक आहे.

समारोप :-

अध्यापनशास्त्राला प्रामुख्याने अध्यापनाची पद्धत असे म्हणतात. आज अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेत अध्यापन शास्त्रात नमूद केलेल्या वरील बाबींचा समावेश केला तर अध्ययन अध्यापन प्रक्रिया निश्चितच सुकर होईल. यासाठी सर्व शिक्षक विद्यार्थ्यांनी अध्ययन अध्यापनामध्ये अध्यापनशास्त्राचा उपयोग केला पाहिजे. अध्यापनशास्त्रानुसार विद्यार्थ्यांच्या विविधतेचा त्यांचे सहभागाचा, माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर टिकात्मक अध्यापन व विद्यार्थ्यांतील विविधतेचा विचार करून अध्यापन केले तर अध्ययन परिणामकारक होईल.

संदर्भ पुस्तके:-

1. प्रा. पंकज नागमोती, प्रा. सुनिल देसले, (2014) **प्रगत अध्यापनशास्त्र**, सात्विक प्रकाशन, नाशिक.
2. प्रा. सुवर्णा शिंदे, प्रा. के.डी. शिंदे, **प्रगत अध्यापनशास्त्र आणि अध्यापन**, श्री प्रकाशन, पुणे.